

werd het begrip langzamerhand beperkt tot de laatste van deze omschrijvingen, terwijl dit delict toen ook zwaarder gestraft werd dan de beide andere. Dat bleek tijdens de talrijke processen die soms, zoals in 1730 in concentraties plaatsvonden. De volgende serie rechtszaken, die van 1764-1765, was wat omvang in Amsterdam betreft belangrijker dan de eerste. In de jaren 1776-1777 en de jaren negentig volgden nog twee andere perioden met veel processen in dezelfde korte tijd. Van der Meer maakt duidelijk dat de mannelijke en de enkele vrouwelijke sodomieten in de achttiende en begin negentiende eeuw in allerlei opzichten afweken van 'moderne homoseksuelen'. Van de seksuele geaardheid van de sodomieten blijkt echter weinig uit de processtukken, wel veel van hun seksuele activiteiten. Toch bestond in het achttiende-eeuwse Amsterdam wel een soort subcultuur, een samenleving met uitsluitend sodomieten, waar nieuwelingen ingewijd werden. Er kwamen speciale ontmoetingsplaatsen op verschillende punten in de stad, zoals rond het stadhuis en bij de kerken. Waarom deze subcultuur ontstond en wat de functie ervan was, komt bij Van der Meer ook aan de orde. Hij stelt in dit verband dat in de zeventiende eeuw de seksuele identiteit nog diffuus was, maar dat daarna het gedrag geïndividualiseerd werd en men zich op basis daarvan ging onderscheiden. Hoe men ook over deze verklaring mag denken, er blijkt wel uit dat het accent in dit boek meer ligt op aspecten van groepsvorming en identiteitsbewustzijn dan op de vervolgingen van de sodomieten. Daarmee vertegenwoordigt het een benadering die bij de bestudering van de homoseksualiteit langzaam veld wint. Door dit boek vormen de sodomieten de best bestudeerde van alle groepen die in de achttiende eeuw voor de Nederlandse rechtbanken kwamen. Bovendien zijn de gegevens over de procesgang in Amsterdam een welkome aanvulling op de proefschriften van P. Spierenburg en S. Faber. Het boek van Van der Meer is goed geschreven en vaak helder geformuleerd.

Toch zijn er wel enkele kritische kanttekeningen bij te plaatsen. De schrijver heeft het onderzoek terecht beperkt tot één stad en daarbij vrijwel uitputtend het archiefmateriaal geraadpleegd. Maar voor een beter begrip en een zekere nuancering zou raadpleging van de stukken of dossiers over deze Amsterdamse processen die in andere archieven berusten, noodzakelijk geweest zijn. Dat geldt voor 1730 waar 'de Amsterdamse connectie' vertakkingen kent in Den Haag (bijvoorbeeld in de persoon van Hoespanjon) en voor 1776 waar het Hof van Holland veel materiaal heeft zonder welke stukken de Amsterdamse processen minder goed zijn te begrijpen. Compositorisch stoort het in het boek als dezelfde gegevens verschillende malen terugkomen, zoals de gebeurtenissen uit 1730 (op 7, 37 vlg., 87 vlg.) en de behandeling van de jeugdige sodomieten (op 69 en 128 vlg.). Bovendien is de spelling niet altijd correct: het gaat om — bijvoorbeeld — Stumphius, Krieland en Coerten. Maar deze kleine slordigheden doen niets af aan de waarde van dit belangrijke boek dat het inzicht in het gedrag van de sodomiet en op de rechtsgang in Nederland in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw duidelijk vergroot.

D. J. Noordam

F. A. Janssen, ed., *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's beschrijving der boekdrukkunst (1801)* (Haarlem: Joh. Enschedé & Zonen, 1982, 610 blz., f125,-, ISBN 90 70024 233).

Hoewel de boekdrukkunst in de Republiek tot een onbetwist hoogtepunt kwam, ontbreken, merkwaardig genoeg, Nederlandstalige handboeken voor zettters en drukkers. Het eerste handboek, dat van Pieter van Cleef Jzn., verscheen pas in 1844. Vanaf de jaren zestig van de achttiende eeuw ondernamen weliswaar de Amsterdamse gebroeders Ploos van Amstel en de Middelburgse drukker Levinus Moens pogingen om via intekelijsten een dergelijk werk op de markt te brengen, maar deze mislukten door gebrek aan belangstelling. De manuscripten, als ze al voltooid werden, gingen verloren. Aan het einde van de achttiende eeuw probeerde de Rotterdamse meesterknecht David Wardenaar, opnieuw tevergeefs, in deze lacune te voorzien. Zijn manuscript bleef echter bewaard. Frans A. Janssen, die in 1981 een van een inleiding en annotatie voorziene herdruk had bezorgd van C. Schooks *Handboekje voor letterzettters, boekdrukkers en correctors* (1854 en 1860), promoveerde in 1982 op een tekstuitgave van Wardenaars manuscript, dat als de enige uitvoerige bron voor de geschiedenis van het Nederlandse drukkersbedrijf in de periode voor de grote negentiende-eeuwse technologische veranderingen wordt gepresenteerd.

In zijn inleiding gaat Janssen uitvoerig in op het probleem van het ontbreken van een Nederlandse handboektraditie. Elders in Europa bestond deze wel, al stelt Janssen vast dat de invloed hiervan op de drukkerspraktijk niet erg groot geweest kan zijn. Volgens Janssen moet dit Nederlandse manco in verband worden gebracht met de in de Republiek wijd verbreide opvatting dat het ambacht toch in de praktijk geleerd moest worden. Bovendien zou men de gebruikte technieken liever geheim gehouden hebben. Ook de gilden deden weinig aan scholing. Deze instituties waren vooral gericht op het instandhouden van de bestaande concurrentieverhoudingen en het weren van nieuwkomers. De veranderde houding ten opzichte van het handboek in de tweede helft van de achttiende eeuw schrijft Janssen toe aan het veld winnen van de mede door de Verlichting geïnspireerde overtuiging dat de economische achteruitgang doeltreffend bestreden zou kunnen worden door verbetering en verbreiding van ambachtelijke en technische kennis. Op zichzelf is deze constatering niet onjuist. Mijns inziens echter stelt Janssen de verkeerde vragen. De kern van het probleem is niet of er in de laat-achttiende-eeuwse Republiek over de noodzaak van technische vernieuwing en verspreiding van kennis werd gedebatteerd, maar waarom er, zeker in vergelijking tot het buitenland, zo weinig van de toch al schaarse initiatieven op dit gebied terecht kwam. Dit geldt niet alleen de diverse genootschapsactiviteiten, maar ook de initiatieven van enkelingen zoals die van de befaamde natuurkundige Van Marum die tevergeefs de oprichting van technische onderwijsinstituten bepleitte. Het mislukken van de door Janssen besproken pogingen om een technisch handboek gepubliceerd te krijgen spreekt in dit verband boekdelen.

In het tweede deel van zijn inleiding verschaft Janssen biografisch materiaal over Wardenaar waarbij hij een passant de drukker van diverse Luchtmans-uitgaven identificeert, en schetst hij de ontstaansgeschiedenis van het manuscript. Vervolgens passeren de voornaamste hierin vervatte thema's de revue: Wardenaars diagnose van de achteruitgang van het drukkersbedrijf die hij toeschreef aan de geringe opleiding en de lage lonen van het personeel, een beschrijving van de technische gang van zaken in het drukkersbedrijf, de werkomstandigheden van het personeel en tenslotte een analyse van Wardenaars bronnen. Hoewel Wardenaar de buitenlandse literatuur benutte, beslaan de hieraan ontleende gedeelten hooguit 10% van het geheel en moet zijn werk als een oorspronkelijke beschrijving van de Nederlandse situatie worden gekwalificeerd.

Janssen heeft een voortreffelijke en zeer fraai verzorgde teksteditie afgeleverd, mede door de uitvoerige annotatie en het zeer complete register waarin ook de in de typografie en het drukkersbedrijf gangbare termen zijn opgenomen. Het valt echter te hopen dat het hier niet bij blijft en dat deze editie de aanzet vormt tot de langzamerhand broodnodige synthese over de geschiedenis van het Nederlandse drukkersbedrijf in internationaal perspectief.

W. W. Mijnhardt

J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Dissertatie Wageningen, Studia historica XIII, A. A. G. bijdragen XXV; Utrecht: Hes Publishers, 1985, 461 blz., f55,-, ISBN 90 6194 494 5).

Met de in de laatste jaren toegenomen belangstelling van economisch-historici naar het niveau en de trend van de Nederlandse economie in het verleden, is ook de behoefte aan een moderne economische geschiedenis van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw sterker geworden. De agrarische sector was immers, afgaande op de samenstelling van de beroepsbevolking, tot het einde van de negentiende eeuw de belangrijkste economische sector. Bovendien vertoonde deze sector al vroeg, namelijk in de eerste helft van de negentiende eeuw, tekenen van productiegroei. De landbouw is hierdoor een belangrijk thema geworden in het debat rond groei en stagnatie van de Nederlandse economie in deze periode. Het zijn vooral R. T. Griffiths en J. M. M. de Meere geweest, die recent, aan de hand van een tijdreeks van de landbouwproductie in de provincie Groningen, hebben aangetoond dat er na circa 1825 een opmerkelijke productiegroei plaatsvond en daarmee het tot voor kort overheersende beeld van stagnatie in de eerste helft van de negentiende eeuw hebben doorbroken. Hun gegevens betroffen echter slechts één provincie en het wachten was dus op een geheel Nederland omvattende studie. Weliswaar is er sinds 1943 het door Z. W. Sneller geredigeerde handboek van de Nederlandse landbouw, maar dit is in verschillende opzichten verouderd en geeft geen antwoord op de recent geformuleerde historische problemen. J. L. van Zanden heeft dan ook met *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw*, waarop hij in mei 1985 promoveerde, een goede keus gedaan. Door gedegen kwantitatief onderzoek en toepassing van eenvoudige economische begrippen is hij geslaagd in een geheel nieuwe reconstructie van de agrarische geschiedenis van Nederland in deze periode.

Eén van de belangrijkste conclusies van Van Zanden is, dat het eigenlijk nogal meevalt met de productiegroei van de Nederlandse landbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw. De agrarische productie steeg slechts gering, terwijl de arbeidsproductiviteit, door de aanzienlijke toename van het arbeidsvolume, een dalende trend vertoonde. Met uitzondering van de landbouw in oost-Nederland was er sprake van een stagnatie. Pas na 1850, en vooral na 1880, trad een versnelling op in de productiegroei en begon de arbeidsproductiviteit te stijgen. Van Zanden noemt de productiegroei vóór 1850 'traditionele groei': de groei die, hoe gering dan ook, plaatsvond, was in hoofdzaak het resultaat van een verhoogde inzet van arbeid en niet zozeer van technische ontwikkeling of specialisatie. Beide laatste aspecten werden pas na 1850 belangrijker. Arbeid werd toen als bron van economische groei minder belangrijk en er begon, in de